

UOT 81'1

“AİLƏ” KONSEPTİNİN BƏDİİ MƏTNDƏ LİŊQVOPRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**Təbərrük Fərrux qızı CAHANGİRLİ***Western Caspian Universiteti
Dissertant**cahangirli.t@hotmail.com*

Bu məqalə koqnitiv bilik strukturlarına kompleks yanaşma işığında “family” konseptinin formalaşması prosesinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə konseptin obyektivləşməsinin leksik vahidlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə kompleks yanaşma işığında “family” konsepti təsvir edilir, onun ingilis dilində formalaşmasının lingvistik və ekstralingvistik amilləri tədqiq edilir. Təhlilin nəticələri göstərir ki, ingilis lingvomədəniyyətində “family” konseptinin məzmunu milli mədəniyyət xüsusiyyətlərilə bağlı əlamətlərə malikdir.

***Açar sözlər:** konseptosfera, konsept, konseptin məzmunu, konseptin strukturu, konseptin adı, koqnisiya, konseptuallaşma*

Dilə koqnitiv yanaşma onun işlədilməsinə insanın daxili dünyasının inikasını kimi deyil, həm də ətraf dünyanın insan şüuru vasitəsilə dərk olunmasında dilin necə zəmin yaratmasına nəzər salmağa imkan verir. Koqnitiv araşdırmalar insan yaddaşında qeydə alınmış universal təcrübə və milli mentalitetin, onun dəyər və prioritetlərinin dərinədən başa düşülməsinə yönəlmişdir. Konseptlər əsas dərk etmə vahidləri, yəni çoxdərəcəli, kollektiv şüurda bu və ya digər dil formasında predmetləşmiş mədəni-əhəmiyyətli sosiopsixoloji törəmələrdir.

Diskursun praqmatik şərhini onun ekstralingvistik və lingvistik aspektləri ehtiva edən proses və nəticələrin məcmusu kimi çıxış edən koqnitiv-kommunikativ fəaliyyət olması; diskursda mətndən başqa dil vahidlərinin seçimini şərtləndirən presuppozisiya və kontekstin (praqmatik, sosial, koqnitiv) müddələrin ayırd edilməsindən qaynaqlanır (1, s.11-17; 2, s.33-38). Konsept gerçəklikdə bölünməz ikitərəfli vəhdəti təmsil edir: koqnitiv sistemin hissəsi kimi dildə obyektivləşərək dildənkənar dünyanı konseptuallaşma və kateqoriyalaşmasını yerinə yetirir, mədəniyyət konstatı kimi isə etnik və sosial xüsusiyyətləri refleksiya edir. Mətnin praqmatikləşmiş forması olan diskurs insanın subyektiv psixologiyasını əks etdirir və buna görə də danışanla sıx bağlıdır (3). Diskursun praqmatikləşməsi araşdırılması mətndə müəllifin iştirakının xüsusiyyətlərini (da-

nışanın gerçəkliyə, məlumatın məzmununa və adresata münasibəti), habelə dinləyiciyə ünvanlanması amilini nəzərə almalıdır. Diskursun praqmatik strukturunda üç komponenti: 1) danışıda əks olunan real gerçəklik; 2) müəllif başlanğıcı; 3) adresata müraciət ayırd edilməlidir (3).

A.Y.Məmmədovun fikrincə, “mətn praqmatik effektə malik olmalıdır və sosial cəhətdən şərtlənməlidir” (4, s.9). Müəllifə görə, “praqmatik araşdırmalarda ön plana mətn və kontekst, mətni göndərən praqmatik niyyəti, onun seçimi və hər iki tərəfin (mətni göndərən və onu qəbul edən şəxslər) gümanları əsasında diskursdakı informasiyanın eksplisit və ya implisit şəkildə təqdimi, mətni göndərən və onu qəbul edən fon biliyi, mətnin mənası və yaxud mənalrı və onun şərhı (interpretasiyası) kimi mühüm məsələlər çıxır” (5, s.16-17).

Praqmalinqvistik təhlil, bir tərəfdən, müəllifin potensialının aşkar edilməsinə, yəni danışanın öz söyləminin predmet-məzmun tutumuna münasibətinə yönəlməlidir. Digər tərəfdən, diskursun yaranmasında əsas cəhət onun dinləyənlə istiqamətlənməsi, diskursun ünvanlanlılıq amilidir ki, bunu da T.A.van Deyk “praqmatik kontekst” adlandırır (6, s.26). Konseptlərin yaranma təbiətinin insan təfəkkürünün müxtəlif sahələrini əhatə etdiyi kimi, konseptosfer də kompleks hadisə kimi, təfəkkürün praqmatik realizasiyası kimi, ümumilikdə qeyri-verbal təfəkkürün varlığının sübutu kimi mövcuddur (7, s.158). Praqmalinqvistik aspektdən yanaşmada diskurs “dəyərlər, sosial normalar və şərtlərlə” sosial fəaliyyətin verballaşmış forması kimi baxıla bilər (8, s.90). Danışiq situasiyası və kontekstlə, daha dəqiqi, konsituasiya ilə bağlı olan diskursa praqmatik aspektdən yanaşma tələb edir ki, intensionallığa malik söyləm tələffüz, referensiya və predikasiyanın fərqləndirildiyi danışiq aktı keyfiyyətində baxılmalıdır. Konseptoloji yanaşmada kommunikativ kompetensiya bacarıqların birləşməsi kimi baxılmalıdır, birincisi, adresata arzu olunan təsiri göstərmək üçün mədəniyyət vahidlərinin (konseptlərin) seçilməsi, ikincisi, bu mədəniyyət vahidlərinin adekvat ifadə vasitələri tapmaq lazımdır (9, s.25).

Sosial şərtlənmiş danışiqda həmsöhbətlər həmin ünsiyyət prosesində özlərinin sosial rolu, psixoloji xüsusiyyətləri (koqnitiv, affekt) və obyektiv (dünyanın durumunu, xüsusən də adresatın təsəvvürlərini dəyişmək), sosial (ümum tərəfindən qəbul edilmiş qaydaların möhkəmlənməsinə yardım etmək) və subyektiv (özü haqqında bəhs etmək), mürəkkəb məqsəd və ya niyyətləri ilə təyin edilirlər (10, s.107), yəni kommunikasiya prosesində fərdin davranışı onun bu və ya digər sosiomədəni və dil ümumiliyi ilə şərtlənir. Kommunikasiyada danışanın rolu mətnin dil və kontekst cəhətdən tərtib etməkdən ibarətdir. Onun məqsədi dinləyəni deyilənə münasibətdə müəyyən fikir və ya hər hansı bir hərəkətə sövq etməkdən ibarətdir.

Konseptlər şüurun, mental leksikonun vahidləridir. Konseptlərin əsas xüsusiyyəti digər konseptlərlə əlaqəliliyi, daha dəqiqi, təcrid olunmamalarıdır. İngilis dilində “ana” leksik-semantik sahəsinin əsasında “mother” konsepti dayanır. C.E.Steynbekin “Eastof Eden” (Edəmdən Şərqə doğru) və “The Grapes

of Wrath” (Qəzəb salxımları) romanlarında “mother” leksemi ümumilikdə 290 dəfə işlənmişdir. Əsərdən də göründüyü kimi müəllifin anlamında “mother” konsepti “əziz adam” anlamı ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn, “Qəzəb salxımı” romanında “mother Hubbard” söz birləşməsinə rast gəlinir ki, bu da uşaq nəğməsindəki personajın adına uyğun gələn “düz don” növünü bildirir (11, s.77-82). Romanlarda biz iki qadın surəti ilə rastlaşırıq: müsbət və mənfi. Birinci surətin qiymətləndirmə konnotasiyası həmin konseptin ümumbəşəri anlaşılması - qayğıkeşlik, zəriflik, hörmətçilik və s. üst-üstə düşür. Digər obraz isə mənfi qiymətləndirmə konnotasiyasına malikdir və müəllif tərəfindən ananın uşaqlara qayğı göstərməməsi zəminində mühakimə edilir.

“Mother” leksemi qayğıkeşlik, zərifliklə əlaqələndiyi kimi, həm də qayğıkeş xeyirxah qadın da ana surəti ilə assosiasiya yaradır. Məsələn: “Fayewas the motherly type... Shewas abosomtocy on, asootherand astroker” (ana nəvazişinin qoxusu gəlirdi. Onun köksünün üstündə ağlamaq olardı, o (ana) başına sığal çəkər və təsəlli verərdi) (12, s.220), “Faye, the essence of mother ness, began to think of Kateas her daughter” (Ana başlanğıcının güclü olduğu Fey Keytə öz qızı kimi baxmağa başladı) (11, s.223), “nochild everhad suchcareas I. The who lecamp became my mother” (Mənim qayğıma qalındığı kimi, hələ heç vaxt uşağa qayğı göstərilməmişdi. Bütün düşərgə mənə ana olmuşdur) (11, s.361).

Ana surəti, ana qayğısı, həm də cansız predmetlər əlaqələndirilir. Məsələn: “Gabilan Mountains to the east of the valley were light gay mountains full of sunand loveliness and a kind of invitation, sothat you wanted to climb into their warm foot hills almost as you want to climb into the lap of a beloved mother” (Vadidən şərqə Qabilan dağları günəşli, mehriban idilər, onlar sanki özlərinin isti qayalarına qalxmağa səsleyirdilər, səni ora, ananın dizləri üstünə çəkən kimi çəkirdi. Qabilan dağları adamı yoldan çıxarırdı, onların boz otları qayğı və zəriflik vəd edirdi) (12, s.7).

Əsərdə “mother” konsepti “güclü insan”, “ailənin dayacağı” mənə komponentlərini özündə ehtiva edir. Ana obrazı güc, dayaq, ata ocağının qoruyucusu mənaları ilə uzlaşır: “It hink backon all thehard times wehad... It hink my mother held us together and kept the Hamiltons out of the poor house” (çətin vaxtlarımız xatirimə gəlir... anam - bizi batmağa qoymurdu, onsuz Hamiltonlar tənəlxanaya düşərdilər) (12, s. 330), “I guess she’ll be all right, but it must be a great loss to her... And she’ll out live us all, little tiny thing that she is” (mən inanıram ki, bu dərd onu sındıra bilməz... Balaca anaciyəzimiz bizim hamımızdan çox yaşayacaq) (12, s.330), “from her position of healer her hands had grown sure and cool and quiet; from her position as arbiter she had become as remote and faultless in judgement as a goddess. She seemed to know that if she swayed the family shook, and if she ever really wavered or despaired the family would fall, the family will no function would be gone” (onun yaranı müalicə edən əlləri inam və möhkəmlik qazanmışdılar – bütün mübahisələrin barış-

dırıcısı olan o, hökümlərində ilahə kimi səhvsiz və qərəzsiz idi. O bilirdi ki, bir balaca sarsılsa ailə bunu özünə zərbə kimi qəbul edəcək, o bir balaca ümid-sizliyə qapansa, ailə yıxılacaq, həyata olan ümidini tam itirəcək) (11, s.78).

C.E.Steynbekin əsərində “mother” konsepti “uşağa görə həyacan hissi”, “uşağı itirmək qorxusu” anlayışları ilə əlaqə yaradır. Məsələn: “and since all parents are worriers she was convinced that all her friends had the same problems” (madam bütün analar haq-küçüdürlər, Kerrinin anası bilirdi ki, o da rəfiqəsinin həyacanlanacağı səbəbindən həyacanlanacaq) (12, s.91), “there is no knowing how or why dread comes on a parent. Of course many times apprehension arises when there is no reason for it at all... the parents of only children, parents who have indulged in black dreams of loss” (valideynlərin qəfil həyəcanının təbiəti və səbəbi izah edilməzdi ...Bir uşağı olanlar təşviş əhval-ruhiyyəsinə daha çox düşürlər – itirmək qorxusu onun aqlının önünü kəsir) (12, s.93), “your ma got a bad feel in she ain't never gonna see you no more” (ana səni bir daha görəbilməyəcək duyğusu ilə əzəb çəkirdi) (11, s.75).

“Mother” konsepti özündə müqəddəs, saf, xüsusilə uşağın gözündə, əks etdirir: “...you think about those little boys finding out their mother is a whore” (yaxşıca fikirləş, uşaqlara necə təsir edəcək, onlar biləndəki, anaları pozğundur) (12, s.215). “Mother” konsepti həm də “həsr etmə”, “təyinat”a müraciət edilir. Məsələn, “a good part of her life was taken up with bearing and raising” (onun həyatının böyük bir hissəsi uşaqları qarnında gəzdirməyə və tərbiyəsinə həsr edilmişdi) (12, s.44), “her dramas and here motions had to do with the boys, with the vestry, and with food” (onun bütün təlaşları oğullarının tərbiyəsi, məhəllə məsləhətləri və mətbəxlə bağlı idi) (12, s.95).

Əsərdə “mother” konsepti “anaya hörmət” məna çalarını özündə cəmləşdirir: “Liza enjoyed universal respect because he was a good woman and raised good children” (Liza hamının hörmətini qazanmışdı, çünki o, ləyaqətli qadın idi və layiqli uşaqlar böyütmüşdü) (12, s.45). İngilisdilli əsərlərdə “mother” konsepti “uşaqların fəxri” məna komponentini də özündə əks etdirir. Məsələn: “she grew very big - abnormally big, even at a time when women gloried in big babies and counted extrapounds with pride” (qadınlar iri uşaq doğmalarını böyük xoşbəxtlik sayar və hamiləlik dövründə hər bir funt üçün fəxr edərildilər) (12, s.185).

Əsərlərdə anasız tərbiyə olunmuş uşaqlardan bəhs edən sözlərdə mərhəmət konnotasiyası özünə yer alır. Məsələn: “but didn't they ever have a woman's care? -No, they didn't. -The poor lambs” (oğlanlar ana nəvazişi bilməmişdilər? Xeyr. Yazıq quşciğazlar), “little mother less orphans” (mənim acınacaqlı yetimlərim)(12, s.400), “can't you feel the cold at night of a lone child? What warm is there, what bird song, what possible morning can be good?” (məgər dərk etmirsən yetim uşağa gecə necə soyuqdur? Onun üçün quş nəğməsi də isti deyil və o, sübhədən nə gözləməlidir?) (12, s.260), “the sharpest question she had asked, “How does it feel not to have a mother?” ...when the mothers of

other children came to the parties - then was the silent cry and the wordless longing” (Onun verdiyi suallardan ən ağırlısı belə idi. Bu necədir, sənın anan olmayanda? ...məktəbə başqa analar gəldiyində söz onun xirtdəyində düyünlənərdi və sözsüz yorğunluq ona əzab verərdi) (12, s.428), “I though the always felt - well, kind of crippled - maybe unfinished, because he didn't have a mother” (fikirləşirəm ki, o özünü aldadılmış, yaxud da yarımçıq hesab edirdi, çünki onun anası yoxdur. Anası olmadığı üçün Aron daha çox əziyyət çəkir) (12, s.493–494).

Əsərdə pis ana surəti də təsvir olunmuşdur. Bu onun “Edəmdən Şərqə doğru” romanındakı Ketrin surətidir. Romanda Ketrin surəti müəllif tərəfindən mühakimə edilir. Ana olmaq istəməyən Ketrin doğuşdan sonra öz oğullarını atır. Doğuşu qəbul edən şəxs onun ana olmaq istəmədiyini hiss edir: “he saw true hatred in her eyes, unfor giving, murderous hatred” (onun gözlərində əsl nifrəti, rəhimsiz, qəddar nifrəti gördü) (12, s.192). Əsərin qəhrəmanı Ketrin uşaq istəmir, onları sevmir, onlara qarşı daxilində heç bir analıq hissi keçirmir: “I've been at births before, a good many of them, but this is some-thing new to me... This is much more like a bitter, deadly combat than a birth” (mən, mister Hamilton, əvvəllər də doğuşlarda iştirak etmişəm, dəfələrlə, lakin beləsini ilk dəfə görürəm .. Bu daha çox şiddətli ölüm-dirim döyüşünə bənzəyir, nəinki doğuşa) (11, s.190).

Öz uşağını atan ana mühakiməyə məruz qalır: “their mother left them motherless” (anası onları atıb getdi, yetim qoydu) (12, s.260), “because I remember you are the mother of my boys. You haven't asked about them. You are the mother of my sons” (mənım yadımdadır ki, sən mənım uşaqlarımın anasısan. Sən onlar haqqında soruşmadın. Sən mənım oğullarımın anasısan) (12, s.325).

Təhlil olunan bədii əsərlərdən məlum olur ki, ingilis linqvomədəniyyətində “ana” konseptinin nüvəsini “mother” ləksemi, periferiyasını isə “ma” və “mum” leksemləri təşkil edirlər. Xatırlatmaq istərdik ki, əsərlərdə “mother” konsepti “qayğıkeş”, “uşaqların fəxri”, “həmdərd”, “həyəcan”, “mərhəmət” anlayışlarını özündə cəmləşdirir. Nəzərə çarpan digər bir məqam isə ingilis linqvomədəniyyətində “ana” obrazı “güclü adam”, “ailənin dayağı” anlayışlarına müraciət edilməsindən ibarətdir. Qiymətləndirmə aspekti pis və yaxşı anaların təsvirinə aid olan konnotasiyalarda açılır. Təhlil göstərir ki, konseptin reprezentantları yuxarıda göstərilənlərdən fərqlənmir: mənfi qiymət pis anaya - uşaqlarını sevməyən, onları atan, müsbət qiymət isə güclü anaya - uşaqlara qayğı və mərhəmət göstərən, həyatını onlara həsr edən anaya verilir.

Ədəbiyyat:

1. Гак В.Г. Прагматика, узус и грамматика речи // Иностранные языки в школе, 1982, № 5, с. 11-17.
2. Шевченко И.С., Морозова Е.И. Дискурс как мыслекоммуникативное образование // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2003, № 586, с. 33-38.
3. Давыдова Л.З. Зависимость явлений дискурса от прагматического функционирования единиц языка (на материале единиц речевого этикета) // Прагматическая интерпретация и планирование дискурса: Тезисы совещания семинара. – Пятигорск, 1991, 112 с.
4. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, 78 s.
5. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. - Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 96 s.
6. Дейк Т.А. ван, Кинч В. Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988, с. 153-211.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. - М.: АСТ: Восток-Запад, 2010, 314 с.
8. Лютянская М.М. Языковая реализация концептосферы «родственные отношения» в английской языковой картине мира новоанглийского периода. Автореф. дис. канд. филол. наук. - Санкт-Петербург: 2009, 24 с.
9. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. - М.: Изд-во РУДН, 2000, 128 с.
10. Ворожцова И.Б. Личностно-деятельностная модель обучения иностранному языку. – Ижевск.: Удмуртский университет, 2002, 342 с.
11. Steinbeck J.E. The Grapes of Wrath. - London: Penguin Books, 1992, 476 p.
12. Steinbeck J.E. East of Eden. - London: Penguin Books, 2000, 602 p.

Табаррук Фаррух кызы Джахангирли**О лингвопрагматических особенностях концепта “family”
в художественных текстах****Резюме**

Данная статья посвящена изучению процесса формирования концептосферы “family” в свете комплексного подхода к изучению когнитивных структур знания такого типа. В статье особое внимание уделяется лексическим средствам объективации концепта. В статье дается описание концептосферы “family” в аспекте комплексного подхода, исследуются лингвистические и экстралингвистические факторы, ее формирование в английском языке. Результаты анализа показали, что содержание концепта «family» в английской лингвокультуре имеет специфические признаки, связанные с особенностями национальной традиции.

Ключевые слова: концептосфера, концепт, содержание концепта, структура концепта, имя концепта, когниция, концептуализация

Tabarruk Farrukh Djahangirli**Linguopragmatic features of “family” concept in the art text****Summary**

This article has been dedicated to the learning of the “family” formation process of the concept in the light of complex approach to the cognitive knowledge structure. The article pays special attention to the lexical units of concepts being objectives. In the article, the “family” concept is described in the light of complex approach and the linguistic and extralinguistic factors of forming it in English. The result of the analysis shows that in English linguoculture, the content of the “family” concept has attributes associated with the content of the national cultural peculiarities.

Keywords: conceptual field, concept, culturology, concept content, concept structure, concept name, cognition, conceptualization.